

Emlékkönyv
Jakó Zsigmond
születésének nyolcvanadik
évfordulójára

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása
Kolozsvár, 1996

Megjelent
a Collegium Budapest,
az Europa Institut,
a Gróf Mikó Imre Alapítvány,
a Historia Alapítvány,
a Magyar Tudományos Akadémia
és a Pro Professione Alapítvány
támogatásával

ISBN 973-96946-7-5
Felelős kiadó: Sipos Gábor

James E. Triggmon

TARTALOM

Szabó T. Attila: A hetvenedik évforduló küszöbén 1986	5
Balassa Iván: Adatok a székelyföldi kepe és oszpora kérdéséhez	12
Balázs Mihály: János Zsigmond fejedelem és a cenzúra	21
Balogh Béla: A Máramarosszigeti Református Líceum egykori könyvtára.....	31
Benkő Elek: A siménfalvi rováslemlék és köre	45
Benkő Loránd: Adalékok a bihari székelység történetéhez.....	55
Bodor András: Erdély ókori történetének kutatása a XIX. század közepétől az első világháború végéig	66
Borsa Iván: A királyi ember és a hiteleshelyi küldött melléktevékenysége Leleszen	85
Paul Cernovodeanu: Două scrisori de la Imre Thököly din 1698.....	92
F. Csanak Dóra: Hogyan vásárolta meg Teleki Sámuel a Tacitus-corvinát?	99
Csukovits Enikő: Egyházi és világi oklevelek hitelessége a szentszéki bíróságok előtt (Egy vizsgálat tanulságai)	107
Deé Nagy Anikó: Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században	114
Demény Lajos: Demográfiai sajátosságok Marosszéken az 1614. évi Bethlen-féle összeírás tükrében.....	124
Draskóczy István: A Szászföld összeírása a XVI. század első évtizedéből	135
Egyed Ákos: Az 1848-i agyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlés összehívásának néhány kérdése.....	143
Engel Pál: Néhány XIV. századi erdélyi alvajda származása	149
Ferenczi István: Torda váráról	158
Györffy György: „Okmányi kalászat” Egy elveszettnek vélt oklevél nyomában.....	174
Imreh István: „A faluk birodalmának módjáról”	179
Jakó Klára: Adalék fejedelmeink temetkezésének kérdéséhez	194
Keserű Bálint: „Rajongók” Erdélyben	206
Kiss András: A kolozsvári városi könyvek.....	214
Kovács András: Az építkező Bethlen Gábor és székvárosa	230
Kovács Kiss Gyöngy: Szatmár vármegye könyvtára 1829-ben.....	247
Köpeczi Béla: A töröktől függő Erdély a nemzetközi politikában.....	274
Kristó Gyula: Erdély 1315-ben.....	281
László Gyula: Jegyzet a nagyszentmiklósi kincsről.....	289
K. Lengyel Zsolt: Kós Károly és a „Kalotaszeg” 1912	292
Magyari András: A környezet és életforma kölcsönhatása (A marosi tutajozás történetéhez).....	318
Radu Manolescu: Folosirea scrisului în orașele portuare de la Dunărea de Jos în secolele XIII–XV	326
Monok István: Nemzeti nyelvű olvasmányok a XVI–XVII. századi Magyarországon	332
Muckenhaupt Erzsébet: Lövöldi kötés a csíksomlyói ferences könyvtárban	339

Camil Mureșanu: Europa centrală și răsăriteană în secolul al XIV-lea: o restructurare geo-politică.....	349
Nagy Jenő: Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár művelődés-, nyelvtörténeti és történeti néprajzi jelentősége.....	353
Pál Judit: Írástudás a Székelyföldön a XVIII. században	359
Pap Ferenc: A posztókereskedelem a kolozsvári vámnaplókban (1599–1637)	369
Sipos Gábor: Az erdélyi református egyház zsinati jegyzőkönyveinek kiadásáról	394
Szabó Miklós–Szögi László: Az erdélyiek külföldi egyetemjárása a XVIII. században és a XIX. század első felében	402
Pompiliu Teodor: National Ethnic Pluralism in Transylvania. Ethnic, Cultural and Religious Convergencies	415
Tüdősné Simon Kinga: A Kálnoky család XVIII. századi könyvtára.....	422
R. Várkonyi Ágnes: Apafi–Zrínyi–Comenius.....	432
Vekov Károly: Egy erdélyi reneszánsz püspök és a gyulafehérvári székesegyház kincstára	451
Wolf Rudolf: Az erdélyi sőügyek az Apafi-korszak végén.....	471
Benkő Samu: A nyolcadik évtized.....	490
Jakó Zsigmond irodalmi munkásságának könyvészete	497
Rövidítések jegyzéke.....	521

Monok István

Nemzeti nyelvű olvasmányok a XVI–XVII. századi Magyarországon

Magyarország helyzete a késő humanizmus és késő reneszánsz időszakában nem csupán a politikatörténet, hanem a nemzeti nyelvek használatának szempontjából is tud a XX. századból nézve „non sence” állapotot felmutatni. Közismert, hogy az akkori ország politikailag három részre tagolódott, az önálló Magyarország nem létezett. A Habsburg Birodalom részeként létező Magyar Királyság, a török hódoltság és az ugyancsak a Török Birodalom részeként viszonylagos önállósággal bíró Erdély lakóinak azonban – szociális rétegenként természetesen más-más módon megfogalmazottan – nem volt kétséges, hogy Magyarországon élnek. A mai magyarországi történeti jellegű összefoglalások is e területre, a Kárpát-medencére terjesztik ki diszciplínájuk történetének földrajzi határait. Az akkori Hungaria¹³⁰⁷, amely nem csupán a magyarok országa volt, hanem több más etnikum hazája is, a hivatalos nyelvhasználatban, a használati írás szintjén egységesebb képet mutat. A használati írás ugyanis, mint a társadalomszervezés és a társadalmi érintkezés eszköze, tehát a hivatalos nyelv a Magyar Királyság területén a latin volt, s ez így is maradt egészen 1844-ig. Ezzel párhuzamosan a Török Birodalom részeként, vazallus államként élő Erdélyben, annak önállóvá válásától kezdve hivatalosan, de Izabella királyné halálától kezdve gyakorlatilag is a hivatalos nyelv a magyar lett. A szabad királyi városok, illetve Erdélyben az ún. „Szász Universitas”, saját belső ügyeiket a maguk hivatalos nyelvén, amely egyben anyanyelv is volt, németül intézték. Ha tehát Erdélyben valamelyik szász város hivatalos ügyben a fejedelemhez fordult, akkor a magyar nyelvet használta, követük az országgyűlésen magyarul beszélt. Ugyanígy, ha egy román család az erdélyi nemesség tagjává emelkedett, akkor meg kellett tanulnia magyarul, hiszen a társadalmi érintkezés és a hivatalosság nyelve a magyar volt. A társadalmilag felemelkedett román családok elmagyarosodásának folyamatát, az erdélyi román írásbeliség fejlődésének lassúságát ez a tény jelentős mértékben befolyásolta. Az erdélyi helyzettel szemben a királyi Magyarországon a bíraskodásában, belső ügyvitelében német nyelvet használó város az ország nádorához nem magyarul, hanem latinul fordult, országgyűlési követük latinul mondta el beszédét, s latinul vitatkozott a városon kívüli fórumokon. Az a szlovák, ruszin stb. család tehát, amely a magyar nemesség részévé vált, a magyar nemesekhez hasonlóan a társadalmi érintkezésben, a hivatalos ügyek intézésében a latint használta. A szlovák nyelvhasználat – a magyarral együtt! – a társadalom politika- és kultúraalakító rétegeiben megmaradt a családi és részben az egyházi élet nyelvének.

A fentieknek megfelelően a magyarországi hivatalos szervek (az országgyűlés, kamarák stb.) az Udvarral, a birodalmi szervekkel is latinul kommunikáltak. A latin nyelv ebben az összefüggésben, tehát mint a magyar nemesség és a császári udvar érintkezésének a nyelve, eredetileg evidensen adódott mint a kommunikáció eszköze, később azonban – már a XVII. század első felétől kezdve¹³⁰⁸ – az az eszköz volt, amely a Habsburg-udvar németesítési törekvései ellen hatott. Némely esetben azonban a császári udvar kezében volt ez a latin nyelvűség az az eszköz, amely a magyar függetlenségi törekvésekkel szemben olyan

¹³⁰⁷ A XV–XVII. századi Hungaria-felfogásokról l. Klaniczay Tibor: *Hungaria és Pannonia a reneszánsz-korban*. = Irodalomtörténeti Közlemények 1987–1988. 1–19.

¹³⁰⁸ Szűcs Jenő több tanulmánya a *Nemzetiség a feudalizmus korában* (Bp 1972) című kötetében.

szervezeti formák megtarthatóságát alapozta meg, amely ezen függetlenedési törekvésekkel szemben érvényesült. Jó példa erre ez utóbbira az ausztriaiától független önálló magyar jezsuita provincia létrehozásának megakadályozása.¹³⁰⁹ Az erdélyi udvarnak a magyarországi hivatalos szervekkel való kapcsolattartása ugyancsak latinul történt, annak ellenére, hogy a hivatalos tárgyalások is és a döntéseket előkészítő politikusok közötti levelezés is magyarul folyt.

A latin nyelv tehát a Kárpát-medencében az írásbeliség valamennyi területén megőrizte erős pozícióit olyannyira, hogy a tudomány koncentrált latin nyelvűsége befolyásolni tudta a korszak európai szellemi áramlatainak recepciótörténetét is, hozzájárult ahhoz, hogy a XVII. század végére a magyarországi olvasói réteg erudíciója jelentős részben konzervatívvá, elavulttá vált.

Rátérve immár a latin és a nemzeti nyelvek viszonyának az előadásunk címében jelzett olvasmánytörténeti megközelítésére, részben szét kell választanunk két nagy dokumentumkör tanulságait. Vizsgálatunk kiterjed ugyanis a Kárpát-medencében 1529–1635-ig nyomtatott könyvanyagra, illetve az ugyanebből az időkörből származó olyan levéltári dokumentumokra, amelyek a könyvek birtoklására, olvasására vonatkoznak.¹³¹⁰ Az időhatár megválasztását egyrészt a forrásviszonyok, másrészt tudománytörténeti problémák befolyásolták. Az 1529-es dátum magától adódik, hiszen ekkor jelent meg az első nyomtatott könyv a XVI. században Magyarországon. Az 1635-öt tulajdonképpen semmi sem indokolná, azonban a magyarországi művelődéstörténetírás a késő humanista, illetve a barokk korszak határát nagyjából az 1620-as, 1630-as évekre teszi. Praktikus oka is van a választásnak: a retrospektív nemzeti bibliográfia megjelent kötetei 1635-tel zárultak. Fontosabb szempont azonban az, hogy a magyarországi történetírásban az 1980-as években nagy vitát váltott ki Péter Katalinnak egy tanulmánya¹³¹¹, amelyben a neves történész a Kárpát-medencében kiadott könyvanyag tematikus és nyelvi vizsgálatával számos, a mai napig megnyugtatóan meg nem válaszolt kérdést tett fel a XVI–XVII. századi magyarországi művelődéstörténettel kapcsolatosan.

Péter Katalin¹³¹² állításainak lényege az, hogy a XVI. század végéig amellet, hogy az ország az európai szellemi áramlatok recepciójában szinte naprakész volt, hangsúlyosan is a század harmadik harmadában a kiadott könyvanyag egyértelmű világiasodó tendenciát mutat. Tematikusan különösen érdekes a szépirodalmi művek nagy arányszáma (1571–1600 között a megjelent 605 műből 140 és ezen belül magyarul az összes szépirodalmi munka 75 %-a!), de a teológiai tárgyú és egyházi célú műveknek is 65 %-a anyanyelvű (magyar, német, szláv és román). A századfordulótól kezdődően azonban – és ez a tendencia a XVII. század végéig egyértelműen érvényesül – a könyvanyagban nyomon követhető egy reteologizálódási folyamat. Csak összehasonlításként: az 1601–1635 között megjelent 692 műből csak 41 szépirodalmi, s ennek csak 30 %-a magyar.

¹³⁰⁹ Dümmerth Dezső: *Inchofer Menyhért küzdelmei és tragédiája Rómában (1641–1648)*. Írástudók küzdelmei. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok. Bp 1987. 155–204. – Lukács László: *A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolutizmus (1649–1773)*. Szeged, 1989. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 25.)

¹³¹⁰ L. az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* (Szerk. Keserű Bálint) című sorozat 11–18. kötetét.

¹³¹¹ Péter Katalin: *Aranykor és romlás a szellemi műveltség állapotaiban*. = TSz 1984. 80–102. – Uő: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. Bp 1995. (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai. 8.) 77–97, 238–243.

¹³¹² Vizsgálatában három korszakot különít el: 1529–1570; 1571–1600; 1601–1635.

E folyamattal párhuzamosan a megjelent összes könyvhöz viszonyítottan az anyanyelvűek arányszámának növekedése lelassul: 1529–1570-ig az anyanyelvű munkák számaránya 35,6 %, 1571–1600-ig 62,4 %, ami 267 %-os növekedést jelent. Ez a növekedési ütem csökken 1601–1635 között 51,5 %-ra, jóllehet az is igaz, hogy ez utóbbi időszakban az összes könyv 82,8 %-a (fontos itt kiemelni, hogy ennek az arálynak a kialakításában az évenkénti több anyanyelvű naptár nagy szerepet játszott!).

Nézzük ezek után, hogy a levéltári dokumentumok, nagyjából a hagyatéki inventáriumok olvasmánytörténeti tanulságai mennyiben adnak igazat, illetve milyen formában egészítik ki a fentiekben röviden vázolt képet.

Az első és legfontosabb tanulság az, hogy a könyvfogyasztás (vásárlás, birtoklás, olvasás) oldaláról nézve a Kárpát-medence olvasmányműveltségének képe korántsem mutat olyan szegényes képet, amelyet a könyvtermelést szemlélve joggal alakíthatnánk ki magunknak.

Másodszor nagyon fontos kiemelni azt a tényt, hogy a fenti vizsgálatban említett időhatárok közöttől (1529–1635) ismert 137 magánkönyvtárról készült jegyzéken szereplő könyvcímek és az ugyanebben az időszokban a Kárpát-medencében kiadott könyvanyag komplementer halmazt képez. A külföldi könyvbeszerzésekhez képest olcsóbb hazai kiadványok, elsősorban is a magyar, de általában a nem latin nyelvű népszerű olvasmányok, széphistóriák, a napi vallásgyakorlat anyanyelvű darabjai, valamint a naptárak nem szerepelnek vagy csak nagyon ritkán a hagyatéki összeírásokban.

A román vagy valamely szláv nyelvű kiadványok száma még a nagyon kisszámú összprodukció mellett is elenyésző – 1635 előtt 1054:51 az arány az összes anyanyelvű és az említett nyelveken kiadott könyvek között¹³¹³ –, és ezek a könyvek egyáltalán nem említődnek az ugyanebből az időkörből fennmaradt jegyzékeken. A XVII. század második feléből, illetve a XVIII. század elejéről ismerünk ugyan néhány olyan könyvgyűjtemény-összeírást, amelynek tulajdonosa szlovák evangélikus lelkész vagy szlovák anyanyelvű városi polgár, azonban még a XVIII. század első felében a szláv (szlovák?) nyelvű könyvek aránya általában 0,5–3 % között mozog, de egyik városban sem haladja túl az 5 %-ot. Az erdélyi magánkönyvtárak összeírásaiban a XVII. század második feléből összesen három olyan, amelyen román nyelvű könyveket is találunk, ezek közül az egyik az ortodox püspök, a másik a részben román származású humanista műveltségű Michael Halicius, az első latin–román szótár szerzője, a harmadik pedig egy román származású kismes, Rácz István.

A magyarországi 97 német nyelvű (1054:97 az arány az összes anyanyelvű és az említett nyelveken kiadott könyvek között) kiadvány (1529–1635) ugyancsak nagyon elvétve kereshető vissza az amúgy viszonylag nagyszámú könyvjegyzéken, amelyek német anyanyelvű polgár könyvgyűjteményét regisztrálták. A német nyelvű kiadványok kicsiny száma ne lepjen meg senkit még akkor sem, ha tudjuk, hogy a nyomdászok többsége a Kárpát-medencében is német származású volt. A hatalmas német könyvpiac könnyűszerrel ki tudta elégíteni az e térségben meglévő igényeket, méghozzá technikailag magas színvonalon előállított könyvekkel. Üzletet inkább a magyar, román vagy valamelyik szláv nyelven kiadott könyv jelenthetett.

A magyarországi könyvkereskedelem meglehetősen fejletlen volt ugyan a vizsgált időszakban, a német kereskedőpolgároknak azonban a középkor óta hagyományos kapcsolatai voltak a birodalmi területekkel. A vándor könyvkereskedők, a peregrinus diákok mellett tehát a nem kifejezetten könyvkereskedelemmel foglalkozók ki tudták elégíteni az itteni könyvigényeket. A Kárpát-medencébe importált német nyelvű könyvanyag azonban csak a

¹³¹³ A nemzeti bibliográfia (RMNy) 1635-ig összesen 1642 kiadványt regisztrál!

városi német polgárság könyvanyagának közel ötven százalékát tette ki. Ráadásul ez az arány érdekes módon csak minimális mértékben változott a XVI–XVIII. század viszonylatában szemlélve. Csak példaként: Selmezbányán az arány a latin és német könyveket nézve az összes könyvhöz viszonyítottnak a XVI. században 54,8:38,8%, a XVII. században 49,2:45,3 %, a XVIII. században pedig 57,1:35%. Hasonló arányok mutatkoznak szinte valamennyi szabad királyi városban a Királyi Magyarországon, és ahol a források ezt megállapítani engedik, Erdélyben is.¹³¹⁴

Minden bizonnyal hozzájárult egy ilyen tendencia kialakulásához az, hogy valamennyi a XVI. században német többségű város, ha meg is tudta őrizni ezt a többségét, egyre nagyobb számú magyar, szlovák, román és egyéb nemzetiségű lakosságot fogadott be, s a XVIII. század elejére az ezek hagyatéki leltáraiban szereplő könyvanyag nyelvi összetétele is alakította a fentiekhez hasonló arányokat. A latin könyvanyag tehát ebben az összefüggésben egészen mást jelent a XVI. században, mint a XVIII. század elején. Az olyan esetekben, ahol a németajkú lakosság erős többségét meg tudta őrizni, s a város polgársága elég gazdag volt ahhoz, hogy a saját városából „kinevelt” értelmiségit annak külföldi egyetemi tanulmányai után vissza tudta fogadni, s így számottevő értelmiségi réteget alakított ki, nos, az ilyen város polgárainak olvasmányanyaga – jó példa erre Sopron – meg tudta őrizni tematikai frissességét, az európai szellemi áramlatok befogadásának naprakészségét. A nyelvi összetétele a könyvtárak anyagának is a nemzeti nyelvek irányába tolódott el a latin rovására. A túlnyomórészt német nyelvű munkák mellett a XVII. század végére már megjelent a lassan divattá váló francia s az olasz is.

A német nyelvű könyvek tematikusan természetesen sokfélék, s valamennyi szakterület olvasmányanyaga reprezentálja magát a német polgárság olvasmányaiban. Az egyes városok szellemi orientációjától függően érvényesül egy folyamatos laicizálódás, világiasodás, nincs az a visszateologizálódás, mint azt a magyar szellemi élettel kapcsolatban már említettem. Miután a polgári közösségek tagjai különféle szakmákhoz tartoztak, talán természetesnek lehet tartani azt, hogy az anyanyelvű szakkönyvek is ebben a közegben jelentek meg először. Külön érdemes azonban néhány szót szólni az olyan különbségekről, amilyenek az egyébként német, lutheránus városok teológiai, illetve a napi vallásgyakorlattal összefüggő olvasmányai között megfigyelhetők. Az evangélikus teológián belüli nagy vita a szász filippisták, illetve az ortodox lutheránusok között ugyanis más-más módon recipiálódik a Kárpát-medence német városaiban. Ha egy város, mint például Lőcse, kitüntetett kapcsolatokat ápol a wittenbergi egyetemmel, az természetesen olvasmányaiban is inkább az ortodox teológusokat frekvenciálja. Ugyanígy az erdélyi szász lutheránus felsőpapság is tájékozott ezekről a vitákról, igaz, a gyülekezeteikbe tartozó polgárok hagyatékaik meglepően egysíkú ortodox lutheránus képet mutatnak. Sopron és a kisebb (és szegényebb) városok is inkább a hithű Luther-követőket kedvelik, ha nem is a wittenbergieket, de a rostocki egyetem teológusait. Azok a városok azonban, ahol a német mellett nagyobb magyar lakosság is élt, netán a környéken erősebb kálvinista magyar gyülekezetek voltak, ott a melenchthoniánus hagyományok erősebben éltek, illetve a heidelbergi irénikus szerzők munkái gyakrabban kerülnek elő a könyvtárakból. Melancthon kivételes hatása a magyar lutheránus és kálvinista gyülekezetekben persze ismét egy nyelvi evidenciára is visszavezethető: a Praeceptor Germaniae latinul adott elő, s így a németül gyengébben tudó magyarországi (magyar és más nemzetiségű) diákok inkább őt és közvetlen tanítványait hallgatták.

¹³¹⁴ Viliam Cicaj: *Bányavárosi könyvkultúra a XVI–XVIII. században. (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmezbánya).* Szeged, 1993. (Olvasmánytörténeti dolgozatok IV.)

Az evangélikus teológián belüli olyan újító jellegű szellemi áramlatok, mint a pietizmus, a korai szakaszban – Johann Arndt és követői – naprakészen kerültek a német lakosság kezébe, a XVII. század végére azonban a lutheránus egyházak a Kárpát-medencében, de főként Erdélyben erőteljesen magukba zárkóztak, ortodoxakká váltak. E jelenségnek fő oka persze az immár állami segédlettel s meglehetősen erőszakossággal munkálkodó katolikus ellenreformáció volt. Minden újítást a közösség gyengüléseként értelmeztek világi és egyházi vezetőik, s ennek megfelelően elzárkóztak előlük. Látni fogjuk, hogy a magyar nyelvű olvasmányanyag is lemarad az európai szellemi áramlatok naprakész követésétől, annak azonban jelentős mértékben már nyelvi okai is voltak.

És most rá is térnek a korszak magyar nyelvű olvasmányanyagával kapcsolatos néhány jelenség bemutatására.¹³¹⁵ Nehezebben adható ugyanis válasz arra a kérdésre, hogy az 1635-ig megjelent 906 magyar nyelvű könyv miért fordul elő csak elvétve az olvasmánytörténet ugyanebből a korszakból származó levéltári dokumentumaiban. A jelenséget már többen jelezték a szakirodalomban¹⁰ és általában azzal magyarázták, hogy ezeket a könyveket a szó szoros értelmében szétolvasták, elhasználták, s így a hagyatékozaskor már nem képviselt összeírandó értéket. Ennél azonban árnyaltabb válasz is adható erre a kérdésre.

A válasz egyik része a levéltári dokumentumok keletkezésének folyamatában keresendő, illetve a hagyatékozási eljárások írásbeli rögzítésében adódó különbségekben. A magyar nyelvű kiadványok patrónusai többségükben magyar nemesek vagy gazdag patríciusok voltak. Nehezen elképzelhető tehát, hogy a patrónusnak ne lett volna könyvtárában az általa támogatott kiadások legalább egy-egy példánya. A nemesi hagyatéki inventáriumok azonban a mobiliák tekintetében legtöbbször összefoglaló jellegűek, s inkább csak az illető vagyontárgyak összértékét adják meg. A gyakori „és még ennyi és ennyi könyv, ilyen értékben” vagy „egy könyvszekrény, benne könyvek” típusú megjegyzések mögött talán joggal sejthetjük a család egyes tagjai által megjeleníteni segített magyar nyelvű könyveket is. Igaz azonban az is, hogy kevés olyan nagyságú nemesi könyvtár volt a szorosabban vizsgált korszakban (1529–1635), hogy ahhoz tulajdonosa külön könyvtárost alkalmazott volna, vagy valamelyik, a birtokán élő tanárral, lelkésszel azt rendeztetnie kellett volna (hiszen a rendezés során katalógus is készült a könyvekről, s az szerencsés esetben fenn is maradt – a Thurzók biccsei könyvtáráról vagy a Batthyányak németújvári gyűjteményéről stb.). Valamivel jobb a forráshelyzet a XVII. század második felében, s ennek megfelelően a magyarországi kiadványoknak a magánkönyvtárak katalógusaiban való megjelenése is számottevőbb (pl. a Rákócziak sárospataki könyvtára, a keresdi Bethlen- vagy a geryeszegi Teleki-bibliotéka stb.). A XVIII. század első felében pedig megjelenik az asszonykönyvtár katalógusa is (Bethlen Kata könyvtára). Az anyanyelvű könyveket Magyarországon is főként az asszonyok olvasták, hiszen a latin megtanulása nem volt számukra elengedhetetlen, s így az országban lévő túlnyomórészt latin nyelvű könyvanyag elérhetetlen volt számukra.

A Kárpát-medence városainak legtöbbszörében – mint már szó volt róla – német anyanyelvűek képezték a lakosság többségét. Az ilyen helyeken a városi adminisztráció a birodalmi városokéhoz hasonlóan precíz, alapos volt. A magyar többségű helyeken azonban más

¹³¹⁵ A vizsgálatból most kihagytuk a közismerten nagyszámú, kéziratossá maradt magyar nyelvű anyagot, annak ellenére is, hogy tudjuk, a magyar szépirodalom alkotásainak jelentősebb része is e körbe tartozott.

¹⁰ Bitskey István: *A reneszánsz és barokk kori művelődés Erdély történetében*. Tanulmányok Erdély történetéről. Szakmai konferencia Debrecenben 1987. október 9–10. Szerk. Rác István. Debrecen, 1988. 92–98. – Stoll Béla véleményét lásd az *Árgirus-história* jegyzeteiben: *Árgirus-históriája*. Bevezette Nagy Péter. A szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Stoll Béla. Bp 1986. 115.

adminisztrációs gyakorlat élt, így a legfőbb olvasmánytörténeti forrásbázist jelentő hagyatéki inventáriumok is más módon, másfajta alapossággal vagy éppen felületességgel készültek. A magyar nyelvű kiadványok ilyen módon tehát e társadalmi réteg olvasmányáiban sem dokumentálhatók.

Más a helyzet a papi, lelkészi könyvtárak jegyzékeivel. Ezek a források legtöbbször nem a hagyatéki eljárás során keletkeztek, hanem a tulajdonos feljegyzései vásárolt, köttetni küldött, kölcsönkért vagy kölcsönadott könyvekről, de arra is van példa (igaz, csak a XVII. század legvégéről), hogy a feljegyzés elolvasandó művekről szól, illetve a már elolvasottak rövid értékelésével is megismerkedhetünk.

A magyar nyelvűség szempontjából a dolgozatunkban szorosabban vizsgált XVI–XVII. század fordulója különös fontossággal bír. A királyi Magyarország és Erdély magyar értelmisége talán soha nem gondolkodott úgy együtt, mint az 1580–1640 közti évtizedekben. Ekkor a legnépszerűbb eszmei áramlatok ezekben a körökben a filozófiából a keresztény újsztoicizmus, a teológiából a heidelbergi irénizmus, a politikai gondolkodásból pedig a századforduló népszerű unio christiana tervei, a keresztény összefogás a török kiűzésére Európából. Nem előzmények nélkül ugyan, de 1590-ben megszületik a teljes magyar protestáns Biblia, a katolikus verzió 1613-ban jelenik meg először. A századforduló két nagy életműve, Szenczi Molnár Alberté és Baranyai Decsi Jánosé szinte minden fontos kérdést érint: nemzeti grammatikákat írnak, szótárt szerkesztenek, illetve szólásgyűjteményt, belefognak a jog rendszerezésébe, a nemzeti történelem megírásába, Baranyai Decsi Sallustius-fordításának előszavában egy késő humanista fordítói programot hirdet meg, kijelölve a lefordítandó antik klasszikusok körét, Szenczi Molnár pedig magyarra fordítja Scultetus több művét, Ziegler *Discursus de summo bono*-ját, Calvin *Institutio*-ját, amely a magyar irodalmi nyelv fejlődésében a nyelvtörténészek szerint hasonlóan jelentős, mint Luther Biblia-fordítása a németeknél. A Ziegler-mű nem akármilyen fordításirodalmi környezetben jelent meg. Ugyanabban a néhány évtizedben jelent meg I. Jakab királytükre, Antonio Guevara fiktív Marcus Aurelius-életrajza, Justus Lipsius alapvető munkái és Epiktetus könyvecskéje. Megjelenik a magyar Irenicum és a magyar államelméleti gondolkodás első komolyabb darabjai, jórészt újsztoikus szellemben. Azt lehet tehát mondani, hogy a századforduló magyarországi tudományos légköre a korszak európai szellemi áramlataival szinkronban tudott maradni. A magyarországi kulturális élet a már említett nagyszámú magyar nyelvű szépirodalmi munka felmutatásával is jelezte, hogy nem pusztán szellemi áramlatok recepciójáról beszélhetünk, hanem a korszak értelmisége önálló alkotásra is késznek mutatkozott. Bethlen Gábor, majd I. Rákóczi György művelődési programja hivatalos kultúrpolitikai koncepcióvá emelte az említett két életmű szerves folytatását, s valóban az erdélyi udvari élet az említett két fejedelem idején, ha egymástól is eltérő hangsúlyokkal, de a magyar nyelvű nemzeti kultúra megteremtését célozta meg. Az ekkor keletkezett magyar nyelvű munkák elterjedtségét sajnos csak részben igazolják vissza a következő generációk hagyatéki jegyzékei.

Erdély azonban I. Rákóczi György halálát követően nem tudott már akkora energiát fordítani egy központi kultúrpolitikai akarat érvényesítésére, az egyes főúri udvarok pedig nem voltak elég gazdagok ahhoz, hogy saját egyházuk nyomásának ellent tudjanak állni abból a szempontból, hogy a meglévő kis anyagi eszközeikkel ne az egyházi írók műveit támogassák, illetőleg itt is elmondhatjuk azt a jelenséget, amit a német lutheránus egyházaknak a katolikus nyomás ellenreakciójaként történt ortodoxakká válása kapcsán: a kálvinista gyülekezetek vezetői és az őket támogató nemesek is óvakodtak mindennemű újítástól, s a magyar nyelvű könyvek kiadásában papjaik „nemzetmentő” írásait, illetve a számukra aranykorban (Bethlen és Rákóczi korában) keletkezett munkákat adták ki újra, vagy azokat olvasták. Guevara és Lipsius műveit Magyarországon még a XIX. század elején is újrafordították.

A királyi Magyarországon pedig a rekatolizált főúri réteg már egy másfajta kultúrát támogatott. Olyat, ami a birodalmi értékeket jobban közvetítette ugyan, de jelentős részben nem magyar nyelvű volt. Az ország hivatalos nyelvének megfelelően a latin nyelvű munkák meg tudták tehát őrizni népszerűségüket.

A XVII. század második felében megfigyelhetünk még egy jelenséget, főként a protestáns lelkészek, a tanárok és a jogászok és nemesek olvasmányaiában. A latin nyelvű munkák száma arányaiban ismét megnövekszik. Ráadásul ezek a munkák nem a legfrissebb európai könyvtermésből valók, hanem gyakran 50, 80 évvel korábbi népszerű szerzők (teológusok, filozófusok stb.) művei. Minden bizonnyal a peregrináló diák szűk anyagi lehetőségei vásároltatták meg az Európában már nem kurrens könyveket, ami a hazatérő értelmiségi ismereteit azonban részben elavulttá tette. Nem arról van szó, hogy nincsen kivétel – Zrínyi Miklós, Pázmány Péter vagy Esterházy Pál olvasmányai például teljes mértékben az európai átlagnak megfelelőek voltak mind nyelvi, mind tartalmi összetételüket tekintve –, de a nagy átlag, a hagyományos és az új, gazdasági értelmiség, továbbá nemességünk olvasmányai átlagban a XVII. század végére elavultakká lettek, s ez részben a túlzott latin orientáltsággal, illetve a nemzeti nyelven hozzáférhető könyvanyag tematikai összetételével magyarázható.